

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
IX том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жакып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков,
З. Сейітжанов, Ә. Тарақ, А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі),
И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Пікір-жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ә. Тарақ**

Жалпы-редакциясын-басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Авторлар:

Ж. Дәдебаев, Ә. Тарақ, А. Көпбасарова, М. Қожақанова,
Қ. Сандыбаева, А. Сайдажиева, А. Кіребаева, А. Түнкер

Жауапты-редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **З. Сейітжанов**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. IX том. Пәнаралық зерттеу / Ж. Дәдебаев, Ә. Тарақ, А. Көпбасарова, М. Қожақанова, Қ. Сандыбаева, А. Сайдажиева, А. Кіребаева, А. Түнкер; жауапты ред. З. Сейітжанов; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 291 б.

-ISBN-978-601-04-1617-8(ортақ)

-ISBN-978-601-04-1717-5-(IX-том)

Бұл томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын қабылдау, ақын шығармашылығының мәдениетаралық өрісі мен байланыстары, асыл нұсқа мен аударма мәселелері қарастырылған. Авторлық дүниетаным (түсіну, пайымдау, бағалау), мазмұн мен мағына, образ және образдылық, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, оларды қабылдау, пайымдау және аксиологиялық талдау бағыттарындағы жаңа ғылыми ойларға негізделген.

Кітап абайтанушыларға, магистранттар мен докторанттарға, Абай өлемін терең тануға талаптанған көпшілік оқырманға арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ-821.512.122.0-

КБЖ-83.3(5Қаз)-

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-1717-5 (IX-том)

© Авторлар ұжымы, 2016
©-Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

III тарау

КӨРКЕМДІК БЕЙНЕЛЕУ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ӨЗЕКТІ ОЙЛАР

1

Абайдың өлеңдері жанрлық ерекшеліктеріне қарай түрліше көркемдік бейнелеу құралдарының қызметімен ерекшеленеді. Қайсыбір жанрдағы өлеңдер тобында көркемдік бейнелеу құралдары күрделі, ұлттық реңі бай болып келсе, енді бір жанрлық топтағы өлеңдердің тілі қарапайым, нақты. Алғашқы жанрлық топтағы өлеңдерді басқа тілге аудару аудармашыдан үлкен еңбекті, көп ізденісті талап етсе, кейінгі топтағы өлеңдерді аудару едәуір жеңіл. Алайда аудармашылық шеберлігі кемел аудармашылар үшін де Абайдың өлеңдерін аудару, Абаймен ақындық жарыстыра отырып аудару оңай емес. Бұған Абай өлеңдерінің аудармалары толық негіз бола алады.

Ақынның «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі көлемді болғанмен, көркемдік бейнелеу құралдарының молдығы және күрделілігі жағынан аудармашы үшін аса көп қиындық келтірмейтіндей көрінеді. Шындығында олай емес, аудармашылар бұл өлеңді қинала аударғандай әсер туады. М. Петровых, Ө. Қодар аудармаларында «Ғылым таппай мақтанба» түрлі тұрғыдан, түрлі деңгейде пайымдалған, аудармалардың көркемдік-эстетикалық дәрежелері де түрліше болып шыққан.

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа кулуге.

Бес нәрседен қапшық бол,
Бес нәрсеге асық бол,

Адам болам десеңіз,
Тілеуің, өмірің алдыңда,
Оған қайғы жесеңіз [1, 65].

Өлең жолдарында көркемдік бейнелеу құралдарының ішінде жиі қолданылатын теңеу де, эпитет те жоқ, басқа бейнелеу құралдары да сіресіп тұрған жоқ. Ақын анық, айқын, тіпті ауызекі сөйлеу стилінде ой толғап отыр. Аудармада бұлай емес. М. Петровых пен Ә. Қодар осы жолдарды былай аударды:

Пока не знаешь – молчи.
Пока блуждаешь – молчи.
В бесцельных днях и в ночи
Пустых забав не ищи.
Чтоб человеком ты был
И в ровень с веком ты был,
Ты пятерых побори,
И пятерых избери... [2, 57]

Без знаний нос не задирай,
Найди себя, потом играй.
Не надо смеха через край.
Пуста веселость эта.
Пяти вещей ты избегай,
К пяти вещам стремленье знай,
Раз хочешь выйти в люди.
Все сбудется в судьбе твоей,
Когда так жить полюбишь... [3, 25].

Түпнұсқа мен оның екі түрлі аудармасын жолма-жол және шумақ деңгейінде салыстырып қарағанда, Абайдың ойы да, сөзі де мүлде басқа деңгейде шыққаны көзге түседі. Әрине, аудармашылар Абайдың өлеңін орыс тіліне аударып отырғанда, орыс тілінің заңдылықтарын, орыс тілінің көркемдік құралдарын, орыс тілінің лексикалық, фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік мүмкіншіліктерін пайдаланады. Бірақ бұл аудармашыға түпнұсқадан негізсіз ауытқуға жол бермеуге тиісті. Әр ұлт тілінің синтаксистік жүйесінде ерекшелік бары рас, алайда олардың синтаксистік, поэтикалық, лингвопоэтикалық қызметінде үндестік, үйлестік, бірегей жүйе барын естен шығармау керек.

Сондықтан түпнұсқаның синтаксистік жүйесіне, басқаша айтсақ, өлеңнің тармақ жүйесіне орынсыз, қажетсіз өзгерістер, толықтырулар енгізу, сөйтіп түпнұсқаның құрылым жүйесін ғана емес, мағыналық-мазмұндық жүйесін де бұрмалау аудармашы шеберлігін таныта алмайды. М. Петровых түпнұсқадағы «ғылым таппау», «орын таппау» секілді авторлық тіркестерді өзінше өзгертіп аударған. Ал «мақтанба», «баптанба» секілді әрқайсысының дербес мазмұны, мағынасы бар екі түрлі сөздің орнына бір ғана «молчи» («үндеме») деген сөзді қолданады. М. Петровых пайдаланып отырған сөздердің эмоциялық, эстетикалық бояуы солғын. Ал түпнұсқадағы «мақтанба» да, «баптанба» да белгілі бір лексикалық мағынасына қосымша эмоциялық реңкі бар сөздердің қатарына жатады. Ақынның өлең тармақтарына белгілі бір дәрежеде қосымша мағына үстеп, оның мазмұнын байытып тұрған – осы сөздер. М. Петровыхтың аудармасында осындай қосымша мағыналық реңк, өлең тармақтарының мазмұнын, ақынның ойын байытып тұрған мән мүлде жойылып кеткен. Соның нәтижесінде ақынның ойы мен ойлауы да кедейленіп шыққан.

Ә. Қодардың аудармасы да ақын өлеңінің мәнін толық жеткізе алмаған. Абайдың тілінде бейнелі, астарлы сөз жоққа тән дедік. Ә. Қодар болса, Абайдың «мақтанба» деп тура мағынада, анық та айқын, нақты айтып отырған сөзін орыс тіліне мүлде басқа деңгейдегі сөзбен аударады – «нос не задирай». Бұл – бейнелі, тұрақты сөз тіркесі. Аудармада өлеңнің екінші тармағының мазмұны мен пішіні де бұзылып берілген. Аудармашының «Найди себя, потом играй» дегені Абайдың «Орын таппай баптанба» деген тармағына мүлде балама бола алмайды. Осылайша, Абайдың өлең тармақтары екі аудармашының аудармасында да сөз, сөз тіркесі деңгейінде, бунақ, тармақ деңгейінде дәл балама дәрежесінде берілмеген. Айтылған жайларға қосымша, екі аудармашы да түпнұсқадағы кейбір тармақтарды өзгертіп немесе тастап кетіп, олардың орнына өздерінің тарапынан басқа тармақтарды қосады.

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде ақын адамның бес дұшпаны мен бес асыл істі былай санап көрсететіні белгілі:

Өсек, өтірік, мақтанпақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой
Бес асыл іс көнсеңіз [1, 65]

Злословие, ложь, хвастовство,
Безделье и мотовство –
Вот пять врагов твоих, знай.
А разум, и доброта,
Упорство, скромность, труд –
Вот пять друзей, согласись [2, 57].

Өлеңде көрініс тапқан бес жаман қылық – кісінің бес дұшпаны және оған қарама-қарсы бес асыл қасиет ақынның дүниетанымының, мәдени-әлеуметтік, философиялық көзқарасының, басты өлшемдерін белгілейтін тұжырымдар желісімен сабақтасады. Сондықтан ақынның бұл секілді терең философиялық танымнан туған, әлеуметтік-этикалық тұрғысын білдіретін ойларын еш өзгертусіз, дәлме-дәл аударудың маңызы жоғары. Ақынның мұндай ойларын, тұрғысын, көзқарасын білдіретін ұғымдар мен түсініктерді де ауытқусыз, тура жеткізу шарт. Бұл жерде жекелеген сөздердің немесе бейнелі ойлардың аударылуы туралы емес, нақты ұғымдар мен түсініктердің аударылуы туралы сөз болып отыр. Сондықтан да аудармашының бұл ұғымдар мен түсініктерді дәл, тура аударуы өлеңнің мазмұнын ғана емес, ақынның әлеуметтік-этикалық, философиялық көзқарастарын да дәл жеткізуді қамтамасыз ететінін ескеруге тура келеді. Түпнұсқаның мазмұнын, ақынның дүниетанымын, ұсынып отырған пікірлері мен тұжырымдарын терең ұғынған аудармашы бұл талаптардың орындалуына бар күшін, жігерін жұмсайтынында сөз жоқ. Соған қарамастан, аудармада «еріншек» (безделье), «талап» (упорство) секілді нақты ұғымды білдіретін термин дәрежесіндегі сөздер түпнұсқадағы мағынасын жоғалтып, едәуір қарабайырланып берілген. Ө. Қодар да «бекер мал шашпақ» (деньги на кутеж), «қанағат» (довольство малым) ұғымдарын дәл емес, еркін аударған [3, 25].

Аудармашы түпнұсқадағы әрбір детальді, әрбір бейнелі мағынаны мүмкіндігінше дәл аударуға күш салатыны рас. Түпнұсқадағы жекелеген бейнелеу құралдарын немесе пішіннің басты қырларын дәл бермей, өзгертіп жеткізу шығарманың бастапқы түрін, формасын ғана емес, мазмұнын да өзгертіп жіберерінде сөз

жоқ. Жоғарыда талданған өлең жолдары туралы осыны айтуға болады. Екі аудармашы Абай өлеңінің жалпы мазмұнын ғана бере алған. Одан ақынның ой желісі, айтып отырған ойының жалпы мазмұны табылғанмен, ақынның шығармашылық ерекшелігі, өлеңнің көркемдік-эстетикалық болмыс-бітімі, мазмұн мен пішіннің жарасқан келісімі көмескі тартып көрінеді.

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде Абай өзінің ғылым, білім туралы ойын үзбей, жалғастыра, дамыта баяндайды. «Бұл тұста ерекше бір көңіл бөлерлік жай – Абай ғалым болу мен адам болу мәселесін бір-бірімен сабақтастыра айтады, бұл екеуінің тамыры, түбі бір деп санайды» [4, 78]. Екі аудармашы да өз аудармаларында осы көрсетілген ой желісін жеткізе алған. Аудармашы үшін бұл аз жетістік емес.

Түпнұсқадағы жекелеген ерекше ұғымдарды, түсініктерді басқа тілде жеткізу аудармашыдан терең білімді, үлкен еңбекті және ақындық талант пен шығармашылық шеберлікті талап ететіні рас. Түпнұсқада көрініс тапқан өмір шындығының мәнісін, ақынның ойлау даралығын, стилін, тіл ерекшелігін білу – аудармашы үшін ең басты шарт. Алайда шынайы аудармашыға білім сенімді көмекші болғанмен, маңдайдан тер ағызғандай адал да тиянақты еңбек, нағыз шығармашылық еңбек жоқ жерде, айтарлықтай нәтиже болмайды. Терең білім тиянақты еңбекпен, ал білім мен еңбек ақындық талантпен, шығармашылық шеберлікпен ұштасқанда ғана аударма түпнұсқа деңгейіне не соған жетекабыл деңгейге көтеріледі. М. Петровых аудармасында Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңі де едәуір өзгерістерге ұшыраған. Дегенмен аудармашы ақын өлеңінің мазмұнын, оның сезім сырын едәуір толық жеткізген. Ақынның көңіл күйі де дұрыс жеткізілген. Өлеңнің өзі мен оның аудармасын өзара салыстырып көрейік:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім
Пайдасын көре-тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?.. [1,43].

Я презрел познание, юноша пустой,
Видел пользу в нем, но шел стезей другой.
Возмужал – наука из-под рук ушла,
Поздно к ней ты устремился, разум мой!
Кто повинен, что остался я ни с чем,
Смолоду учась, я был бы не такой! [2, 38].

Аудармашы М. Петровых ақын өлеңінің мазмұнын, ақынның көңіл күйін жіті таныған. Түпнұсқаның әр сөзін, әр тармағын терең түсіну, соның нәтижесінде өлеңнің мәнін, рухын ұғыну аудармашыны жалаң-жадағай аударудан сақтандырып, тиісті шығармашылық табысқа жеткізген. Аудармашының басты жетістігі – өлеңнің мазмұнын, ішкі эмоциялық байлығын орыс тілінде белгілі дәрежеде дұрыс бере білуінде. Әйтсе де аудармашы бұл жерде де өз тарапынан өзгертулер жасамай тұра алмаған. Абай бұл өлеңінде өзінің ғылым жолын жастай қумағанына, ержеткен соң іздегенде, ғылым жеткізбей кеткеніне өкініш білдіріп, сол өкінішін сыр қылып толғайды. Ақын бұл сырын нақты ешкімге де арнамаған. Аудармада ақынның осы сыры едәуір қосымша желілермен толықтырылады. Абай өлең мазмұнын тек өз сыры, өз өкініші ретінде ғана баяндайтын болса, аудармада ақын өзінің ақыл-ойына наз айтқандай күй танытады. Түпнұсқада істің, құбылыстың иесі ақынның өзі болса, аудармада ғылымға кеш ұмтылған ақын емес, оның ақыл-ойы болып шыққан. Бұл секілді өзгертулер, толықтырулар, сөз жоқ, түпнұсқаның тұтастығына, стильдік бітіміне өз салқынын тигізіп тұрғаны рас. Бұл арада ақынның ойлау жүйесінің ерекшелігі де өзгеріске түскен. Мұның бәрі, әрине, аудармашының түпнұсқа табиғатын мейлінше дәл аудару талаптарының үдесінен шыға алмай жатқанын көрсетпесе керек. Дегенмен мұндай өзгерістердің, толықтырулардың қайсыбірі түпнұсқа мәтініндегі кейбір сөздердің орыс тілінде аударылу мүмкіндігінің төмендігімен байланысып жатыр. Мысалы, «түспеді уысыма», «қолымды мезгілінен кеш сермедім», «қолымды дөп сермесем, өстер ме едім» секілді сөз тіркестерін орыс тіліне өте дәл, тура аудару мүмкін емес. Ауыспалы мағынада, тұрақты тіркес дәрежесінде пайдаланылған мұндай тілдік құралдардың

мазмұнын аудармашы орыс тіліне қарапайым, тура мағынадағы тілдік құралдардың тобы арқылы аударған. Өлеңнің мазмұндық желісі де осы бағытта аударылады. Сөйте тұра ол түпнұсқаның мағыналық құрылымына, тақырыбы мен идеясына, ондағы характер табиғатына мүмкіндігінше терең бойлаған. Соның нәтижесінде аудармашы түпнұсқаны сөзбе-сөз немесе жолма-жол аударуға бармай, оның мазмұны мен мағынасын терең жеткізуге жол тапқан. Сонымен қатар ол түпнұсқаның пішініне тән ерекшеліктерді де сақтауға күш салады.

Аударма түпнұсқаның мазмұны мен пішінін өзге тілде қайта жасай алғанда ғана сәтті болады. Түпнұсқаның мазмұны мен пішіні арасындағы бірлік пен келісімді жарастықты түрде басқа тілде жеткізе алған аударма ғана көркемдік тұрғыдан бағалы.

Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінде ақын өзінің өмірін, іздеп тапқаны мен іздемей жоғалтып алғанын ақылға салып, жастықта аңғырттықпен өткізген жылдары үшін өкініш білдіреді, өкініп қана қоймай, өзіне үлкен сыншылдықпен қарап, ғылымнан кеш қалғаны үшін өзін-өзі қатты сынады, мінейді. Білгеніне қанағат тұтпай, білген үстіне біле беруге ұмтылған таныммен, сыншыл таныммен танылады. Ақын өз басынан өткен осындай жайларды айта отырып, енді өзінен кейінгі буынның білім алуын, өмірін текке, арзан қызыққа арнамай, ғылым жолын қууын ғибрат етеді. М. Әуезов: «Бұл шығарма енді халықтық, адамгершілік, ағартушылық жөнінде үлкен қияға қарай жол тартқан жаңа ақынның бейнесін көрсете бастайды» [5, 110], – деп, өлеңнің осындай жаңашыл мазмұны мен ақынның жаңа бағытын, сол арқылы оның ақындық бейнесінің жаңа қасиетпен даралана бастағанын аңғартады. Бұл айтылған пікірлер Абайдың өлеңінің мазмұны мен мәніндегі, түрі мен түсіндегі бірлік пен байланыстан туындап жатқан тұтастықты дәл анықтайды. Аудармада ақын өлеңінің осындай ерекшеліктері, оның мазмұны мен пішіні арасындағы диалектикалық бірліктен, келісім мен жарасымнан туып жатқан осындай поэтикалық даралығы бар. Жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің, кейбір тұстарда әсерлі бейнелеу құралдарының өз дәрежесінде аударылмай, өзгерістерге,

толықтыруларға түскеніне қарамастан, аудармашылардың шеберлігі, түпнұсқаның әлеуметтік, эмоциялық мазмұнына адалдығы ойдағыдай деңгейде көрініс тапқан.

Абайдың «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Ғылым таппай мақтанба» өлеңдерінде баяндалған ұстаздық үлгі ментұрғы үзілмей, басқа өлеңдерінде де жалғасып отырады. Жоғарыда аталған өлеңдер мен «Интернатта оқып жүр» жазылу мезгілі жағынан өзара жақын, тақырыбы мен идеясы жағынан да – сарындас, бағыттас. «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңі туралы да осыны айту дұрыс. Басты идеясы алдыңғы өлеңдермен үндес, сарындас болғанмен, кейінгі өлеңде ақынның жастар алдындағы ағалық ниеті, ұстаздық ғибраты тікелей оқу, білім, ғылым төңірегінде ғана болмай, өмірдегі адамгершілік іс, достық пен татулық, адалдық секілді әлеуметтік-этикалық биік қасиеттерді үлгі етіп, өсиет қылады. Тақырып пен идея, мазмұн тұрғысынан алып қарағанда, аудармада Абайдың осы ниеті, осындай ұстаздық ғибраты мен көзқарастары ашылуының маңызы жоғары. Өлеңнің алғашқы шумағын алып, онда берілген жайлардың орыс тіліне аударылу, орыс тілінде берілу деңгейіне назар аударайық:

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,
Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат.
Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік
Ер табылса, жарайды қылса сұхбат [1, 59].

Өлең тармақтарындағы әр ой анық, оны жеткізіп тұрған тілдік құралдар, түрге пішін беріп тұрған бейнелеу құралдары да жарасымды. Мазмұн мен пішін арасынан ешқандай жарықшақ табылмайды, бәрі де сұлу келісіммен үндесіп тұр. Ақын өлеңнің бастапқы тармағында жігіттерге екі түрлі, біріне-бірі қарама-қарсы екі құбылысты қатар пайымдауды ұсынады: ойын және күлкі. Ауызекі сөз барысында ойын мен күлкі бір-бірінен ажыратылмай, екеуі өзара шектес, мәндес құбылыстар ретінде айтылатыны рас. Ақын осы екі құбылыстың ара-жігін ашып, олардың әрқайсысының мәні мен мәнісін ажыратып сипаттайды. Олардың мәнін ашу мақсатында ақын бір-біріне қарама-қарсы мағынадағы,

антонимдік қатынастағы жұп сөзді таңдап алған: арзан – қымбат. Өлеңнің мағыналық өзегі мен құрылым жүйесі үшін «ойынның арзан» болуы қаншалықты шешуші болса, соған орай «күлкінің қымбат» болуы соншалықты маңызды. Бұл секілді антонимдік қатынаста тұрған сөздердің мағыналары ақынның айтайын деп отырған негізгі ойының салмағын арттырып, өлеңнің поэтикалық қасиетін күшейте түсетіні сөзсіз. Ақынның осы ойы өлеңнің келесі тармағында және бір жұп құбылыстармен егізделеді. Ол құбылыстар – сыр мен сымбат. Өлеңнің басты идеясы мен тақырыбын, мазмұны мен пішінін тану үстінде осы екі тармақта түзілген түр мен өрілген ойдың өзара қатынасы, байланысы, сабақтастығы айрықша мәнді. Өлеңнің ішкі болмысына, нақты мағынасы мен эмоциялық мазмұнына, поэтикалық тұтастығына бастайтын арна осы екі тармақтан басталады. Ақынның ішкі сырына, ақындық-азаматтық нысанасына барар жол осы екі тармақтың көркемдік-эстетикалық табиғатынан тамыр тартады.

А. Гатовтың аударуында өлеңнің осы екі тармағы былай берілген:

Джигиты, ценен смех – не путешествие,
Различны внешний вид и естество [6, 21].

1951 жылғы басылымдағы осы аударма кейінгі басылымдарда басқаша редакцияда ұсынылған:

Джигиты, дорог смех, не путешествие,
Несходны внешний вид и естество [7, 37].

Редакциялау нәтижесі айтарлықтай нәтижелі де емес, әсерлі де емес екені өз-өзінен көрініп тұр. Рас, «ценен – дорог» тобында түпнұсқадағы «қымбат» сөзіне мағыналық жағынан жақыны – кейінгі редакциядағы «дорог» сөзі. Бұл сөз аударманы түпнұсқаға бұрынғыдан гөрі, жекелеген сөз деңгейінде болса да, жақындата түскен. Ал «различны» сөзін «несходны» сөзімен ауыстыру түпнұсқадағы «екі түрлі нәрсе ғой» сөздерінің мағынасын дәл жеткізу мақсатынан шықпай, аудармадағы «внешний вид и ес-

тество» тіркестерінің өзара байланысы мен мазмұндық-мағыналық қатынастары талабынан туып отырған қажеттілік десе болғандай. Сөйтіп, аудармада ақын «сыр мен сымбаттың ұқсас еместігі» туралы айтқан болып отыр. Оның үстіне «внешний вид и естество» «сыр мен сымбаттың» дұрыс аудармасы да, баламасы да бола алмайды. «Внешний вид» орыс тілінде құбылыстың эмоциялық мазмұнын, реңін білдіре алмайды. Ал Абайдың «сыр», «сымбат» сөздерінің әрқайсысында олардың лексикалық тура мағыналарынан басқа, оларға қосымша эмоциялық мазмұн бар. Бұл мазмұн басқа сөздер беретін мағыналар аясында барынша жарқырап ашылады.

Өлеңнің кілті «ойын арзан, күлкі қымбат» тіркестері айналасында екені туралы ілгеріде айтылды. Ойын мен күлкінің айырмашылықтарын ақын «арзан – қымбат» секілді мағыналары жағынан антонимдік қатынаста тұрған екі дара, бір-біріне карама-қарсы мәндегі сөздердің жұбы арқылы аңғартады. Мұны ақынның ақындық ойлауын, нысанасын даралайтын ерекше поэтикалық тәсіл қатарына жатқызу дұрыс. Өкінішке қарай, бұл тармақтардағы мән мен мағына да ақынның өз шығармашылық шеберлігі мен даралығы дәрежесінде аударылмаған. Аудармада ойын мен күлкі, арзан мен қымбат арасы мүлде ажыратылмаған. Өлеңнің алғашқы тармағының мағынасын қазақшалайтын болсақ, «ойын емес, күлкі қымбат» дегендей ұғым туады. Абай ойын мен күлкінің қайсысы қымбат екенін айтуды мақсат етпеген. Ақын «ойынның арзан, күлкінің қымбат» екенін, басқаша айтқанда, ненің қымбат, ненің арзан екенін арнайы баса баяндап отыр. Сондай-ақ «ойын» сөзін «шүтовство» деп аудару да келісіп тұрғанға ұқсамайды. «Шүтовство» мүлде басқа мағынаны білдіреді. Айтылған жайлардың бәрі өлеңнің мазмұны мен пішінін келістіріп аударуда, мазмұн мен пішіннің үйлесімін түпнұсқаның көркемдік-эстетикалық дәрежесінде тәржімалауда аудармашылардың айтарлықтай биік көркемдікке жете алмағанын байқатады.

Шумақтың кейінгі екі тармағын да бұдан гөрі дәл және көркем аударуға болар еді. Ақын күлкінің қымбат екендігі туралы ойын одан әрі жалғастырып, «арзан, жалған күлмейтін, шын

күлерлік» ер туралы толғанады. Сондай ер табылса, сонымен сұхбат құрудың ғанибеттілігі туралы пікір түйеді. Аудармашы ақынның ойын дәл жеткізе алмай, сондай ер табылса, «соған сен, соны сүй» дегенді айтады. «Сонымен сұхбат құру» және «соған сену, соны сүй» екі түрлі, бір-бірінен алшақ, алыс ұғымдар қатарына жатады. Олар бірін-бірі алмастыра алатындай тең дәрежедегі баламалар қызметін атқара алмайды. Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік кісімен сұхбат құрудың ғанибеттілігі туралы ой – өз алдына жеке бір ой сарыны, поэтикалық мотив болып табылады. Ойынның арзандығы, күлкінің қымбаттығы туралы ой жүйесі туралы да осыны айтқан дұрыс. Сыр мен сымбат жайы да осындай. Өлең шумағындағы бұл секілді ой сарындары, мотивтер өлеңнің көркем шығарма, поэзиялық туынды ретіндегі көркемдік-эстетикалық тұтастығы мен бітім даралығын түзеді. Олардың бірін назардан тыс қалдырған жағдайда, өлеңнің болмысы да келеңсіз күйге түсіп, сыр мен сымбаттың келісімі бұзылады. Олай болса, мұндай мотивтердің құрамдас бөліктерін аудармада алып тастау немесе ықшамдап, бірі мен екіншісін кіріктіріп жіберу, мағынасын өзгерту түпнұсқа өлеңнің табиғи жаратылысына, жарасымына кінәрат түсіреді.

Аудармашы осы өлеңнің екінші шумағын мазмұн мен пішін үйлесімін сақтап аударып келе жатып, соңғы тармаққа келгенде, шалыс басып кетеді. Әрине, алдыңғы тармақтардың аударылуында да ауытқулар жоқ емес, бірақ олар ақынның ойына қарама-қарсы келмейді. Ал мына екі тармақтағы ой аудармада мүлде басқа, ақынның ойынан алыс кетеді:

Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар,
Абайлар әрбір сөзді өз халінша [1, 59].

Есть и такой, кто понимает слово,
Но истолкует к выгоде своей [7, 37].

Өлең тармақтары сөз мәнісін білерлік кісінің қасиеті туралы. Ақын оны жек көріп, жақтырмай отырған жоқ, қайта басқаларға үлгі боларлық дәрежеде сипаттап отыр. Оның «әрбір сөзді өз халінша абайлауына» ақынның іші жылып, қанағат тауып отыр.

Бұдан тыңдаушының, сұхбаттасушының жаңа типі танылады. Басқаларға көңілі толмай отырғанда, ақын бұған іші жылып, оны жақын тартып суреттейді. Әрбір сөзді абайлап, өз халінше сөз мәнісін білерлік кісі аудармада басқа қасиетімен көрінеді. Ол сөз мәнісін білгенмен, әр сөзді өз пайдасына қарай бұрып пайдаланатын қутұяқтың өзі болып шыға келген. Абай сөз тыңдаушы кісілердің үш түрлі типін көрсетеді: біріншісі «үйден шыққанша тыңдайды»; екіншісі «ұққанынша көңіл қояды»; үшіншісі «сөз мәнісін білерлік, әрбір сөзді өз халінше абайлайды». Осы үш түрлі тыңдаушы типі аудармада былай сипатталған: а) один пропустит мимо ушей; ә) другой проникает в смысл твоих речей; б) понимает слово, но истолкует к выгоде своей.

Тыңдаушының үш түрлі типі де аудармада өзгеріп, өңін құбылтып жіберген. Абай тыңдаушылардың ешқайсысын тыңдамайды, құлағына ілмейді деп отырған жоқ. Әрқайсысы шамашарқына қарай тыңдайды. Сол шама-шарықтың деңгейі түрліше болғандықтан, тыңдаушылардың тыңдай білу қабілеті де әр басқа. Солардың ішінен ақын сөз білерлік, сөз мәнісін танырлық қабілеті бар, әр сөзді өз халінше танитын мүмкіншілігі бар кісіні жекелеп, даралап мінездейді. Бұл тектен тек емес. Ақын үшін тыңдаушылардың, сұхбаттастардың дәл осы типі бағалы. Ақынның ойы мен қалауы осы типтегі тыңдаушыға көбірек ауады. Аудармада ақын сипаттап отырған тыңдаушылардың осы типі жойылып кетеді. Бұл, әрине, жекелеген сөз, тармақ деңгейіндегі өзгертулер қатарына жатпайды, бұл мазмұн мен мағына деңгейіндегі өзгеріс, мазмұн мен мағынаны өзгертіп қана қоймай, оларды жадағайлайтын, жұтаңдататын олқылықтар.

«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңіндегі адал, шынайы адамгершілік негізіне құрылған достық пен мейірімандық, адалдық пен татулық қарым-қатынас сипатын ашатын ойлардың жүйесін даралай отырып, М. Әуезов мына тармақтардың мазмұнын ерекше жоғары бағалайды [11,123]:

Күншілдіксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!
Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес [1, 60].

Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ,
Қажымас, қайта айнымас қайран тату! [1, 62].

Аудармада Абайдың бұл секілді ойлары, ақындық нысанасы жастарға айтқан ғибраты орыс тілінің заңдылықтарына сәйкес ойға қонымды, бірсыдырғы болып шыққан. Алайда әр тармақты түпнұсқа мен аударма негізінде салыстыра отырып талдағанда, ақынның ойлау машығына, ақындық нысанасына тән кейбір ерекшеліктерді аудармашының үстірт, күңгірт пайымдағаны аңғарылады. Көрсетілген егіз тармақтарда ұлттық тілдің ерекшелігіне сай өрілген бейнелілік, астарлы ишара, ауыспалы мағыналы, мағынасы бай сөздер, фразеологиялық оралымдар жоқ. Ақын әр нысаналы ойын, ғибрат сөзін жастың ұғымына сәйкес анық, ашық баяндаған. Соған орай аудармашы да бұл жолдарды еркін, ашық, анық тілмен аударуы шарт еді. Мұндай еркіндік, аудармашының түпнұсқа мәтінін, ондағы ойды өзінше өрбітуі өлеңнің басқа бөліктерінде де кездеседі:

Бірінді бірін ғиззат құрмет етіс,
Тұрғандай бейне қорқып, жаның шопып [1, 60], –

деген тармақтарда да ақынның жастарға өсиет еткен тұжырымды пікірі, ғибраты жатыр. Аудармашы осы тармақтарды мына түрде аударған:

Друг к другу проявите уваженье,
Которого у нас обычно нет [7, 38].

Ақынның өлеңінің осы екі тармағының біріншісі негізгі ойдың пәні қызметін атқарса, екінші тармақ түгелдей сол пәннің сын-сипатын білдіреді. Басқаша айтқанда, бірінші тармақ белгілі бір құбылыстың мәнін білдірсе, екінші тармақ сол құбылыстың образын береді. Бұдан да гөрі қарапайым айтар болсақ, бірінші тармақта ақын жастардың бірін-бірі құрмет етуін нысана етсе, екінші тармақта сол құрметтеудің амалын, сыны мен сипатын білдіреді. Соның нәтижесінде оқырман мен тыңдарман үшін жастардың бірін-бірі құрмет

етуінің сипаты, мәнісі қандай болатыны көзге елестеткендей анық әрі бейнелі болып шығады. Аудармада жастардың бірін-бірі құрмет етуі туралы ой сақталған да, екінші ой, жастардың бірін-бірі құрмет етуінің сипатын, мәнісін білдіретін ой назардан тыс қалып қойған. Мұның өзі өлең тармақтарындағы негізгі ойдың толық аударылмай, жартылай, жадағай берілгеніне айғақ болып тұр. Сондай-ақ аудармашы аударуға тиісті, орыс тілінде жеткізуге тиісті мағынаны назардан тыс қалдырып қоймай, оның орнына өз тарапынан басқа ой қосады. Оны қазақшалағанда, мынадай ойдың желісі шығады: біздің әдетімізде құрметтеу деген жоқ, бірақ бір-бірінді құрметте. Жоғарыда берілген аударма үзіндісінен осындай ойды қазақ оқырманы да, орыс тілді оқырман да табады.

Өлеңнің тұтас желісін сүзіп шыққанда, ақын шынында да, қазақ жастарының бірінен-бірі бейне қорқып, жаннан шошып тұрғандай құрметтеуі туралы толғанады, сондай қасиеттің жастар арасында орын алуын мұрат тұтады. Бірақ ақын қазақ ішінде кісіні құрмет тұту жоқ деген ойды айтпайды, ондай ойдан ол алыс. Аудармашының ақынның айтпаған сөзін айтқан етіп, ойламаған ойын ойлаған етіп көрсетуі әрқашан кемшілік, олқылық бола бермеуі мүмкін. Ал мұндай орынсыз еркіндік түпнұсқаның негізіндегі басты идеяны, авторлық мұрат пен нысананы бұрмалайтын болса, онда мұндай аудармаға сын көзімен қарама-сқа амал жоқ.

Ақынның өлеңіндегі мына тармақтағы ой да жадағай аударылған:

Ары бар, ақылы бар, ұяты бар
Ата-ананың қызынан ғапыл қалма [1, 61]

Но, если это дочь людей хороших,
Не будь глупцом, не упускай – женись! [7, 39].

Ақын қыздың ата-анасы туралы «ары бар, ақылы бар, ұяты бар» деген кісі қасиетін таразылап, анықтайтын сөздерді бекер айтып отырған жоқ. Ары бар, ақылы бар, ұяты бар ата-ана тәрбиелеп өсірген қыз да жаман болмайды. Мұндай ұғым қазақта күні бүгінге дейін бар. Аударма «ары бар, ақылы бар,

ұяты бар» деген кісі қасиетін анықтайтын бірнеше ұғымның, түсініктің орнына аудармашы «жақсы» (хороших людей) деген бір ғана ұғымды жеткізеді. Әрине, «жақсы ата-ана» ұғымы мен «ары бар, ақылы бар, ұяты бар ата-ана» ұғымы арасында едәуір өзгешелік барын жоққа шығаруға болмайды. Сонымен бірге Абайдың танымында ар-ұят, ақыл туралы толғамдар оның дүниетанымын, философиялық тұрғысын танытатын эстетикалық категориялармен ұштасады. Бір ғана айтып қоя салған сөз не ұғым болса, онда оны аудармашы осы үлгіде де аударуы мүмкін және одан айтарлықтай олқылықты көре қою да қиын. Ал мұндай ұғымдар мен түсініктер ақынның дүниетанымын, ақындық-азаматтық тұрғысын белгілейтін ұғымдармен астасып, сабақтасып жатқан жағдайда, оларды басқа бір қарапайым сөзбен немесе ұғыммен алмастыру орынсыз болып табылады.

Аудармашы Абай өлеңдерінің кейбір шумақтарының да мазмұнын өзінше баяндап шығып, бетімен кететіні бар. Мына салыстыруларға назар аударайық:

Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі,
Абыройлы қалжыңмен келсін сөзі.
Сен оған мойын бұрып сөз айтқанда,
Қатыныңда болмасын оның көзі [1, 61].

Разборчивее выбирай друзей,
Отбрось развязных шутников скорей.
Но к разуму и красоте стремленье,
К познанию рвенье оценить умеи [7, 39].

Аудармадағы мазмұн мен түпнұсқадағы мағына арасында ешқандай жақындық жоқ. Тіпті аударманың Абайдың өлеңіне қатысы барын анықтау мүмкін емес. Сірә, аудармашының өзі де Абайдың айтып отырған сөзінің мәнісін толық түсінбеген болса керек. Мұндай олқылықтар аудармашы түпнұсқада суреттелген оқиғалар, құбылыстар тобын тани алмағанда, түпнұсқаның тілін, мазмұнын мен пішінін мүлде пайымдай алмағанда, сондай-ақ оны танып-білуге талпынып, тер төгіп еңбектене алмағанда

ғана туады. Өлең сөздің аудармасы тек ақынмен сөз жарыстыру немесе ақынның өлеңінің мазмұнын өзінше баяндау емес, ол – өнер, өнер болғанда да өте биік өнер қатарына жатады [8]. Мұндай өнерге өнерпаздың көзімен қарап, өнерпаздың көңілімен бұрылып қарау шарт.

Аударма өзінің болмыс-бітімімен де, қоғамдағы көркемдік-эстетикалық және әлеуметтік қызметімен де түпнұсқамен етене байланысты. Оның қызметінің қандайын да түпнұсқаның болмыс-бітімінен, табиғатынан бөліп тастап, жеке-дара қарастыруға, бағалауға, сондай-ақ қабылдауға болмайды. Екінші жағынан, түпнұсқаның көркемдік-эстетикалық және әлеуметтік қызметі мен мәнін аударманың дәл осындай қызметімен салыстырып қана қоймай, оларға бір талап, бір өлшеммен қарау тағы да орынсыз болып табылады. Түпнұсқаның табиғатындағы мазмұндық және пішіндік құбылыстардың негізгі желісі аудармада көрініс тапқанмен, оның көзге көрінбейтін, тек көңілмен ғана танып білетін, белгілі ұлттық тілдің табиғи ерекшелігінен туындап жататын ішкі байлығы, сөз бен сөздің, ой мен ойдың жанасуынан тұтанып жататын қосымша поэтикалық мағына аудармаға өте сирек көшеді. Бұл қажет болмағандықтан емес, аудармашының ақындық мүмкіншілігінің шектеулілігінен. Осының салдарынан аударманың түпнұсқадан алшақтауы, тіпті «жаттануы» келіп туады. Аударма мен түпнұсқа арасындағы мұндай ерекшеліктердің негізінде олардың бірін екіншісіне қарсы қойып, олардың бір-біріне сәйкестігін немесе сәйкессіздігін үзілді-кесілді тұжырымдау аударма теориясы үшін бірден бір дұрыс шешім бола бермейді. Аударма мен түпнұсқа арасындағы сәйкестік пен сәйкессіздікті өзара тығыз байланыста, даму, өзгеріс үстіндегі құбылыс ретінде пайымдаған абзал. Өйткені әдебиет үшін аударманың дәлдігі қанша бағалы десек те, айналып келгенде, шешуші пікір оны, аударма туындыны эстетикалық қабылдаудың сипатына орай түйінделеді.

Аудармашы түпнұсқаның мазмұнын, пішінін саралап білумен бірге оның тууына негіз болған өмір құбылыстарының сипатын да жете тануы қажет. Ақынға, ақынның белгілі өлеңінің тууына негіз болған өмір құбылыстарының тобын танып, таразылай

отырып, ақынның ойлау, сезіну даралығын, оның шығармашылық тұрғысы мен нысанасын түсінгенде ғана аудармашының еңбегі шығармашылық дәрежеге көтеріліп, поэтикалық қасиетті иелене алады. Түпнұсқаның мазмұнын, тақырыбы мен идеясын дәл жеткізудің бірден-бір құралы тіл екені түсінікті. Пішінді түзетін құрал да – сол. Сондықтан белгілі мазмұнды, оның кейбір нәзік қырларын жеткізудің поэтикалық тәсілдері мен құралдары ұлттық ерекшеліктерімен сипатталғанына қарамастан, қызметін неғұрлым дұрыс, толық жеткізетін тілдік құралдарды аудармада тілдің белгілі заңдылықтарына сәйкес басқа типтегі құралдармен алмастыруына тура келеді. Әйтсе де өлең сөзді аудару тәжірибесінде түпнұсқаның мазмұны мен пішінін мейлінше дәл сақтау, өзге тілде дәл әрі көркем жеткізу аудармашыдан неше алуан тәсілдерді пайдалануды талап етеді. Түпнұсқадағы өзге тілден тікелей аударылмайтын тілдік бейнелеу құралдарына сай баламаны өзге тілдің қорынан табу, сол арқылы түпнұсқаның табиғатын өзге тілде өрнекті түрде танытудың түрлі тәсілдері Абай өлеңдерінің орыс тіліндегі аудармаларынан да байқалады. Оларда мазмұн мен пішіннің сақталуы да, тілдік бейнелеу құралдарының берілуі де түрлі деңгейде жүзеге асырылған. Солардың көпшілігінде қазақ ақынының ойы мен ойлау даралығы, ақындық тұрғысы, «іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын келістірген» шеберлігі түпнұсқадағы деңгейге көтеріле алмай жатады. Абай өлеңдері орыс тіліне өз дәрежесінде аударылып болды десек, қателескен болар едік. Абай өлеңдері орыс тіліне мүлде сапасыз аударылды деудің де реті келмейді. Сондықтан Абай өлеңдерінің орыс тіліне аударылуы мәселесі нақты да затты талдауды, дерекке негізделген тиянақты тұжырымды талап етеді.

2

Аударма адамзаттың рухани қарым-қатынасының негізгі құралдарының бірі, әдебиеттер мен мәдениеттер арасындағы рухани көпір болып табылады. Тілдік коммуникацияның трансляторы ретінде осындай байланыстардың шешімі аударма арқы-

лы табылады. 1963 жылы сол кездегі Югославияның Дубровник қаласында өткен аудармашылардың халықаралық федерациясының IV конгресінде қабылданған Аудармашы хартиясында аударма бүгінгі заманда адам қызметінің барлық қырын қамтитын және қажетті түрі екендігі, халықтар арасындағы рухани және материалдық алыс-берісті жүзеге асыра отырып, халықтардың өмірін байытатыны, адамдардың өзара түсіністігіне септігін тигізетіні атап айтылған еді. Расында Гете, Пушкин, Лермонтов шығармалары қазақ даласында сөйлегенде қазақ мәдениеті мен тілі рухани тұрғыдан толыға түсіп, қазақ оқырмандарының поэзияға деген қызығушылығын арттыра түсті. Ал Абайдың терең, бай мұрасы өзге ұлттың тілінде барлық бояуы, көркемдігі, мағынасы, мәні сақталып аударылса, сол ұлттың әдебиеті одан бетер байи түсетіні сөзсіз. Абайдың әдеби мұрасы – біздің әдебиетіміз бен мәдениетіміздің ғасырлар бойы маңызын жоғалтпайтын рухани қазынасы. Жылдар өтіп, заман өзгергенімен бұл қазына өзінің жаңа қырларымен ашылып, жаңа ғылыми жаңалықтар пайда болып жатқанының куәсі болып келеді. Ұлы Абайдың әдеби мұрасы сарқылмайтын бұлақ десек те болады. Ақынның шығармаларын қайтара оқыған сайын сөздерінің астарынан жаңа мән, жаңа мағына тауып жатамыз. Біз бұл мақаламызда Абай өлеңдеріндегі бейнелеу құралдардың татар, өзбек, ұйғыр тілдеріндегі аудармаларын сөз ететін боламыз.

Абайдың 1886 ж. жазған өлеңінің бірі – «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ...» өлеңі. Көлемі әрқайсысы 4 тармақтан тұратын 7 шумақ. Бұл Абайдың өлеңді өндіре жазып, ақындық шеберлігін әр қырынан көрсете бастаған кезеңі. Ол енді тақырып ауқымын кеңейтіп, әлеуметтік маңызды мәселелерді қозғайтын, оған өз қатынасын сыншылдық деңгейден айқын айта алатын биікке көтерілген. Бұл тұста ақын даусы ашық та ащы, тілі өткір, айтпақ ойы салмақты.

Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ,
Оларға жөн – арамның сөзін ұқпақ.
Қас маңғаз, малға бөккен кісімсініп,
Өсте жоқ кеселді істен биттей қорықпақ [1,52].

Абай өлендерінде «соқпақ» сөзі бірнеше мәрте кездеседі. «Соқпақ» сөзінің мағынасы – қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Жалғыз аяқ жол, алғашқы із, сүрлеу» деген мағынаны білдіреді деп беріліпті. Қазақта «Соқыр сиыр соқпақшыл» деген де мәтел бар. Тура мағынасында түсінсек, соқыр сиыр өзі дағдыланған жолдан басқа жол іздемейді, «Соқыр көргенінен жазбас» дегендей, одан басқа жаққа бұрылмайды. Ақын адасқанына қарамай алдым жөн деп, артында көмескі соқпақ қалдырып, бүкіл қоғамға зардабын тигізетін зиянды құбылысты бар болмысымен әшкерелейді. Туынды 11 буынды қара өлең ұйқасымен жазылған.

Ақын өзінен басқаны тыңдамайтын, арамның сөзін тыңдағанды жөн көретін «адасқандарды» «малға бөккен кісімсінген қас маңғаз» деп сынайды. Осындағы «малға бөгу» тіркесі де Абайдың жазба поэзияға енгізген төл тіркесі болар деп шамалаймыз. Өйткені, Абайдан бұрынғы зар заман ақындарынан, жыраулар поэзиясынан мұндай тіркесті кездестіре қоймадық. «Бөгу» етістігі жалпы ауызекі қолданыста «семіру», «өсу» мағынасында қолданылса, ақын өлеңінде де осы мағынадан алшақтамай «ісіну», «өзінен басқаны көрмеу», «паңдану» сипатында. Мұндай жандар «кеселді істен тіпті биттей де қорықпайды» дейді ақын. Ақын поэзиясында теңеудің көптеген түрлері бар. Абайдан бастау алған «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ, Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабак»; «Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті»; «Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс» сияқты теңеулермен қоса ақын шығармаларында адамдардың өмірі мен қылықтарындағы жағымсыз жайларға өкініш білдіргенде айтқан теңеудің басқа түрлері де кездеседі. Солардың бірі – осы өлеңдегі «биттей қорықпақ» теңеуі. Ақын өте кішкентай, зәредей деген мағынаны беруде «Биттей» теңеуін қолданады. Осы теңеу Абайдың 23 қара сөзінде де кездеседі: «Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұтаса, есі шығып бір қуанады.... Мұның бәрі – қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызаландырсам екен демек». Сондай-ақ, ақынның «Евгений сипаты» аудармасында да «Биттей бойы босаса, сезер сонда, Жастық жеңіп, көңілді

шайқағанда», – деп «биттей» теңеуін қолданған екен. Енді осы өлеңнің аудармаларына назар аударайық:

Татар тіліндегі Н. Арсланның аудармасы мынадай:

Адашканның алды – юл, арты – сукмак,
Аның юлы – йөрұхарамәшнәхуллап,
Түшпен қағар малға ия кешесы ман,
Уйда да юк яманлыктан калу туктап [9,28].

Қазақ тіліне сөзбе-сөз кері аударғанда мынадай мағына береді:

Адасқанның алды – жол, арты – соқпақ,
Оның жолы – харам істі жүру қолдап.
Төсін қағар, малға ие адам ұқсап,
Ой да жоқ жамандықтан қалу тоқтап.

Аудармашы өлеңнің жалпы мазмұнын оқырманға анық көрсете алған. Өлеңдегі буын, бунақ, ұйқас тәртібі сақталған. Алайда, өлеңнің соңғы екі жолындағы «Қас маңғаз, малға бөккен кісімсініп, Әсте жоқ кеселді істен биттей қорықпақ», – деген жолдардағы ақынның ащы сарказмы біраз босаңсып, әдеттегі көп сөздің біріне айналған. Абайдың осы өлеңіндегі «кеселді іс» эпитеті тегін алынбаған. «Кеселді іс», «кеселді ой» – ақын поэзиясындағы басты концепті. Өзінің 21 қара сөзінде Абай: «Аз ба, көп пе, адам баласы бір түрлі мақтаннан аман болмағы – қиын іс. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын үлкендік деп атаймын, біреуін мақтаншақтық деймін. Үлкендік – адам ішінен өзін-өзі бағалы есеп қылмақ. Яғни, надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек. Бұл мінез – ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі», десе, 31 қара сөзінде: «...ой кеселі нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір

нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер», – деп кеселді іс, кеселді ойларды анық көрсетеді.

Ал ұйғыр тіліндегі Н.Бәхниязовтың аудармасындағы Абайдың осы өлеңі былайша өрілген:

Тенигәннің алди – түз, кәйни – чатақ,
Уларға йол һарамның сөзин уқмақ.
Малға тойған мақтанчақ киши охшап
Һеч йоктур яман ишпин зади қорқмақ [10, 23].

Қазақ тіліне сөзбе-сөз кері аударатын болсақ:
Адасқанның алды – тура, соңы – шатақ,
Оларға жол харамның сөзін ұқпақ.
Малға тойған мақтаншақ кісі ұқсап,
Еш ойы жоқ жаман істен тіпті қорықпақ.

Ұйғыр тіліндегі аудармада Абай өлеңдерінде жиі кездесетін «соқпақ» сөзі ұлттық реңктен алыстап, «чатақ» яғни, «шатақ», «адасу» сөздерімен берілген. Сондай-ақ, «малға бөгіп кісім-сінген», «кеселді істен биттей қорықпайтын» образ ашылмаған. Ол жай ғана мақтаншақ жан кейпінде көрінеді. Шынтуайытында, Абай өлеңіндегі «малға бөгу», «кеселді іс», «биттей қорықпау» тәрізді қолданыстар өлеңнің негізгі ойына арқау болып тұрған тірек тіркестер. Олардың әрқайсысының этнолингвистикалық, семантикалық, эстетикалық, поэтикалық арқалар жүгі мол. Өкінішке қарай, аталған аудармаларда осы мәселелер ескерілмеген.

Абай:

Адасқан күшік секілді
Ұлып жұртқа қайтқан ой
Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой [1, 36].

«Ақын мұнда халықтың жеңіл мағынада қолданып жүретін тілдегі метафорасын терендетіп, қорғасын құйғандай салмақ бітіріп қолданады», – дейді М. Әуезов. Көпшілік тіліне «Адасқан күшік» деген сөз болымсыз ғана шындықтай, сәл күлкі күйдей

танылса, Абайда сол күлкілік күймен қатар, екінші сипат – трагедиялық және философиялық мән-мазмұн табады. Күшіктің айласыз, әлсіз дал болуын көшіп кеткен ауылдың иесіз қалған жұртымен байланыстырып барып, ақын өз басының ендігі мұнын соған теңейді. Көңілдің жұртынан, үміт пен арманның өрісінен көпшілік тірлігі, халық көші аулақ кетіп жатыр. Сондықтан бұның азалы ойы адасады. Үнін ешкім естімес, шерменде ой трагедиялық күйде, ұлып жүріп зарланады. Жалғыздықтың өз басына түсетін шерлі шындығын Абай кейде осындай шеберлік тереңдіктен толғайды»[11,133].

Осы үзіндіде үш эпитет бар. Адасқан, ұлып, өкінді жол. Адасқан күшік секілді деген жолдағы адасқан өткен шақтық есімше арқылы жасалынған. Жай күшік емес, адасқан күшік. Ұлып жұртқа қайтқан ой деген жолдағы ұлып өткен шақтық көсемше жай қайтқан ой емес, ұлып қайтқан ой. Бұл жерде адасқан, ұлып – эпитет. Өйткені негізгі айтайын деген пікір жалыққан ой туралы болса, ондай ойды, басқа кездердегі ойлардан өзгеше түрде етіп, ерекше жекелеп көрсету үшін әлгі сөздер көркемдік жұмысын атқарып отыр. Өмір картинасын немесе портрет жасау үшін эпитет, әсіресе күрделі эпитеттер, көп қолданылады. Бір жолда бір ғана емес, бірнеше эпитеттер қатар келсе, оны эпитеттің күрделі не ұлғайған түрі дейміз. «Адасқан күшік секілді, ұлып жұртқа қайтқан ой» дегенде ақын тынымсыз, мазасыз ойды, жабырқау көңілдің суретін «адасқан күшікке» балайды.

«Адасқан күшік секілді, Ұлып жұртқа қайтқан ой». Бұл образды М. Әуезов төмендегіше тарқатады: «Күшіктің айласыз, әлсіз дал болуын көшіп кеткен ауылдың иесіз қалған жұртымен байланыстырып барып, ақын өз басының ендігі мұнын соған теңейді. Көңілдің жұртынан, үміт пен арманның өрісінен көпшілік тірлігі, халық көші аулақ кетіп жатыр. Сондықтан, мұның азалы ойы адасады. Үнін ешкім естімес шерменде ой, трагедиялық кейде ұлып жүріп зарланады» [11,132].

Абай Батыс пен Шығыс ойшылдарынан үйренумен қатар, өзіне дейінгі қазақ ақын-жырауларынан да көп үйренген. Ақынның жоғарыда келтірілген үзінді мен Дулат ақынның мына өлең жолдарынан идеялық үндестік байқалады:

Мөңіреп жұртқа ой қайтты,
Бұзауы өлген сиырдай.

Немесе:

Қорқау қасқыр құлықты.
Бұзауы өлген сиырдай.

«Бұл – қазақ әдебиетінде Дулатқа дейін айтылмаған сөздер. Адамдық қалыптан айрылып, итше ылығып, ауыл үйдің берекесін қашырған атқамінердің шайтани әрекеттері ақынды мезі еткен. Образды ойнату, адам мінезін іс-қимылмен сомдау, әсіресе, Дулаттың «Біреуге», «Екінші біреуге», «Үшінші біреуге», «Төртінші біреуге» деген циклді өлеңдерінде шебер берілген. «Тарпаң тайдай қылтыңдап, ... қаққанша қабақ бұлтыңдап, ... сыртынан күліп жыртыңдап, ... самайы терлеп мыңқылдап» тұрған Дулат кейіпкерін Абай болыстарының тобырына ойланбай тоғытып жібере аласыз. Ел билеушіні шынайы, әрі дәл берудің құралы – таптырмас деталь десек, екі ақын да бұл қисынды шебер қиюластырған» [12, 25].

Бұл турасында 1959 жылы қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияда баяндама жасаған ғалым М. Базарбаев: «Әрине, Абайда алуан түрлі жаңалықпен қатар халық поэзиясынан алынған, одан үйренген жайттар бар. Бірақ ол көбінесе, тек суреттеу тәсілі ретінде, онда да мүлде басқаша контексте келеді. Мәселен, «Көлеңке басын ұзартып» өлеңінде:

Адасқан күшік секілді
Ұлып жұртқа қайтқан ой
Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой, –

дейді. Мұнда «адасқан күшік» дегені бұрыннан, қазақ өлеңінде болсын, жай сөзінде болсын, бұрыннан бар нәрсе. Бірақ, тынымсыз, мазаң ойдың, жабырқау көңілдің суретін бере алуы – жаңалық» [13, 47].

Ақынның бұл өлеңін М. Максуд ұйғыр тіліне былайша аударады:

Адашқан эт шикелле
Улап йортқа қайтқан уй,
Барыр юльң юк инде,
Юкны эзләп йөрмә, куй!

Кері аудармасы мынадай:

Адасқан ит секілді,
Ұлып жұртқа қайтқан ой.
Барар жольң жоқ енді,
Жоқты іздеп жүрме, қой!, –

деген ұйғыр тіліндегі аудармасына назар аударсақ, Абай «Адасқан күшік секілді» десе, аудармада «Адасқан ит секілді» деп аударылады. Абай өз жанының күйзелісін, рухани жалғыздығын, қаумалаған ойдан шыға алмай қалжыраған сәттерін «адасқан күшікке» балаған. Бәрімізге мәлім, күшік адасады, ал ит ешқашан адаспайды. Тіпті көзін байлап, айдалаға апарып тастаса да, өз үйін қайта адаспай тауып алады. Оның үстіне «адасқан ит секілді» тіркесі жағымсыз эмоционалды мәнге ие. Абай өлеңдерінде адам болмысын астарлаған «көп ит», «көк ит», «кезеген ит», «күшік ит» сияқты қолданыстармен бірге құбылыстың не қимыл-әрекеттің сын-сипатын анықтайтын «ит жүрек», «ит мінез», «ит қор», «итше індет тілеу», т.б. сияқты образды оралымдар да орын алған. «Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар» тәрізді афоризмге айналған жол да жолығады [14, 169].

Жазушы Ғабиден Мұстафин өзінің «Сөз бен пікір» атты мақаласында: «... Абай «Адасқан күшік секілді ұлып еліне қайтқан ой» дегенде жанынан жаңа тіл қосқан жоқ. Жүре жасаған тілден үлгілі сөз құрады. Абайдан бұрын тоғысқан көңілді адасқан күшікке теңеп ешкім айтқан емес. Абай өзінің айтам деген пікірін осы сөзбен жүрекке тап еткізіп қойып берді», – дейді.

Өзбек тіліне У. Уринбаевтың аудармасы:

Шопған кучук щекилли
Увиллаб юртга қайтған уй
Укинады, йулинг епилди,
Овора булма, уни куй [15, 120].

Осы жолдардың кері аудармасына қарайық:

Шошыған күшік секілді,
Ұлып елге қайтқан ой.
Өкінер, жолы жабылып,
Өуреленбе, оны қой!

Өзбекше аудармасында «адасқан күшік» «шошыған күшік» болып аударылған. Алайда, жалпы мағынасы түпнұсқаға жақын. Қазақ тілінің дауысты дыбыстарын өзбек тілімен салыстырғанда, кейбір өзгешеліктер жақсы сезіледі. Солардың ең бастысы өзбек әдеби тілінде сингармонизм заңының сақталмауы болып есептеледі. Өзбек тілінде дауысты дыбыстардың саны әлдеқайда аз, оның үстіне жуан дауысты «ы» дыбысы жоқ, оның орнына «и (і)» дыбысы қолданылады. Өзбек тіліндегі «о» қазақ тіліндегі «а, ә» дыбыстарының қызметін атқарады, сөз буындарының жуан-жіңішкелігін талғамайды.

Жалпы, қазақ тілінің туыстас халықтардың тілдерімен тарихи, мәдени, әлеуметтік-тұрмыстық, психологиялық, материалды және рухани жақындығы аудармашылардың жұмысын жеңілдетеді. Дегенмен, туыстас тілдердің арасында да аударма болған соң қиындықсыз болмайды. Туыстас тілдердің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жүйелерінде генетикалық жақындық болғанымен, аудармашылардың фонетикалық адаптация жасауға, грамматикалық құрылымды өзгертпей көшіруге, тіларалық омонимдерді ауыстыруға әуестене бермей, тілдердің арасындағы ерекшеліктерге де көңіл аударғандары жөн. Мәдениеті, тарихы алыс елдің шығармасын аударғаннан гөрі туыстас тілдегі шығарманы аудару әлдеқайда жеңіл. Туыстас тілден аударылатын еңбекке оқырмандар тарапынан сынның да көп болатынын аудармашылардың ұмытпағаны жөн, себебі оқырмандар аталмыш шығарманы түпнұсқа тілінде оқып, танысып алуы да әбден мүмкін. Әсіресе Абай сияқты тұлғаны бізбен көршілес елдердің танымауы мүмкін емес. Қазақ әдебиетіндегі белгілі шығармаларды туыстас халықтардың тіліне аудару мәселесі сөз болса, алдыменен Абайдың шығармаларынан басталуы тиіс.

Армян ақыны Г. Эминнің: «ұлттық тілде шығарылатын дүниенің бәрін орыс тілінде сөйлету міндетті емес, аударуға тек өзінің туған әдебиетінде орны бар, халқы мойындаған және өзге тілді оқырманның қызығушылығын оятатын шығарманы аудару қажет», – деген пікірінің орынды айтылғанына қосыламыз. Қазақ әдебиеті, қазақ халқы үшін бірінші ақын Абай. Ақынның шығармалары қазақ халқының ғана емес, өзге тілдің әдебиетінің де рухани байлығына айналатынына күмәніміз жоқ.

Әдебиеттер

1. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – т.1. – Алматы: Ғылым, 1977.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Избранное /перевод с казахского. – М.: Художественная литература, 1970. – 272 с.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Избранное /перевод с каз.комментарии А. Кодара. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 224 с.
4. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
5. Өуезов М. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Монография // Өуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – т. XX. – Алматы: Жазушы, 1985. – 6-245-б.
6. Абай Құнанбаев. Избранное. – Алматы: Казгосиздат худ. лит., 1951. – 140 с.
7. Абай Құнанбаев. Избранное / перевод с казахского. – М.: Художественная литература, 1981. – 224 с.
8. Чуковский К.И. Высокое искусство. – М.: Сов. писатель, 1988. – 345 с.
9. А. Құнанбаев. Шигырьлар һәм поэмалар. Китап нәшрияты. – Казан, 1981.
10. Абай шеирлар вэ поэмилар. – Алмута: Жазушы, 1987.
11. Өуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен макалалар. – Алматы: Санат, 1995.
12. Ердөмбеков Б. «Абайдың әдеби ортасы және ақындық мектебі» докторлық диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2008.
13. Әдеби мұра және оны зерттеу. Қазақ ССР Ғылым академиясы баспасы. – Алматы, 1961.
14. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000.
15. Абай Құнанбаев. Танланған Асарлар. Бадий адабиет наприети. – Топшкент 1961.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
I тарау. Мәдениетаралық байланыстар	6
II тарау. Классикалық үлгі	37
III тарау. Көркемдік бейнелеу құралдары мен өзекті ойлар	54
IV тарау. Асыл нұсқа және аударма	80
V тарау. Мазмұн мен мағына	122
VI тарау. Образ және образдылық	158
VII тарау. Қабылдау мен пайымдау арналары	186
VIII тарау. Көркем ақпарат: аңғару мен аудару	209
IX тарау. Авторлық дүниетаным (түсіну, пайымдау, бағалау)	261
ҚОРЫТЫНДЫ	288

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

IX том

Пәнаралық-зерттеу

Авторлар:

*Дәдебаев Жангара, Тарақ Әнуар,
Көпбасарова Айнұр, Қожақанова Мәдина,
Сандыбаева Құралай, Сәйдәжиева Айдана,
Кіребәева Айдана, Түнкер Айсұлу*

Редакторы *К. Мухадиева*

Компьютерде беттеген *Ұ. Әбдіқайымова*

Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ № 9189

Басуға 26.02.2016 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 $\frac{1}{16}$.
Көлемі 18,18 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №235.

Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.